

خدمات دینی شیخ احمد سرهندی در زبان فارسی

أصف علی احمد

گروه زبان و ادبیات فارسی

دانشگاه کشمیر

چکیده:

چنانکه در بر زبان و در بر ملت علماً، فقها و ربیران برای رشد و هدایت پیدا شده بودند و در زبان ملت و قوم خویش ربیری کردند. زبان فارسی در دوره گورکانیان هند زبان رسمی کشور هند بوده است. شیخ احمد سرهندی در همین دوره در سرزمین پنجاب چشم گشود چون مسلمانان همه هندوستان بلکه همه عالم در گرداب ظلمت و تاریکی غوطه خوردند، ایشان همین زبان فارسی را برای رشد و هدایت مردمان سراسر جهان اسلام برگزید. شیخ احمد یک بزرگ و عالم برجسته ترین که در شبه قاره هند پیدا شدند. در این عهد مسلمانان هندوستان از اجرای احکامات اسلام عاجز بودند و کفار احکامات خویش را در همه بلادهای اسلام رائج کرده بودند، پادشاه اکبر از دین اسلام منحرف شده بود و او اکثر شعائر اسلام را متغیر کرد و بعضی ورائض و واجبات را منسوخ کرد، دین اسلام را منسوخ کرد و دین الهی ایجاد کرد و رسومات غیر از اسلام را رائج کرد. نبوت پیامبر ﷺ را انکار کرد و بعضی مردمان خلفاً و اصحاب اکرام و ام المومنین حضرت عائشه صدیقه رضوان الله اجمعین را توهین نمودند. ذکوة را منسوخ کرد، جذیه از اهل کفار منسوخ کرد. پس از درگذشتن اکبر، جانشین وی جهانگیر این رسومات قائم کرد و شیخ احمد سرهندی را در قلعه گوالیار به زندان انداخت، ایشان برای ترویج اسلام و احیای شریعت به علماً، امرأ و جزآن مشاجرات و مناظرات کرد و رسائل و مکاتیب بم رقم نمود و در خدمات های اکابرین سلطنت و علماً فرستاد. شیخ احمد سرهندی به همین طور دین اسلام را از رسومات بد و بدعات پاک کرد. ایشان برای تبلیغ اسلام خلفاً و مریدین را فرستادند تا آنجا دین را رائج کنند. شیخ احمد سرهندی دین اسلام را از نو

احیا کرد، به همین علت مردم ایشان را مجدد الفثانی یعنی احیا کننده هزاره دوم می نامند و همین لقب معروف شدند.

واژه هاه کلیدی: دین اسلام، مجدد الفثانی، سیاست اکبرشاه، قلعه گوالیار، جذیه

فارسی یکی از قدیم ترین زبان جهان است که در سراسر جهان کل معروف بود و است که رشته وی به زبان فارسی باستان دارد یعنی از دودمان هخامنشیان تا دوره حاضر رسته است اما این زبان در زمان مغول زبان رسمی کشور هند برقرار شده است. نخستین سلطان گورکانیان هند سلطان ظهیرالدین بابر بود که وی در کشور مند در سال ۱۵۲۶ میلادی سلطنت اسلامی را در هند تاسیس کرد. پس از سه سال ظهیرالدین محمد بابر در سال ۱۵۳۰ میلادی از این جهان فانی درگذشت و در کابل مدفون شد. پس از چند سال احفاد وی جلال الدین محمد اکبر بر تخت سلطنت جلوه افروز شد

پس از هشت سال جلوس سلطنت اکبر شاه شیخ احمد سرهندی متولد شد. شیخ احمد سرهندی از سران بزرگ طریقت نقشبندیه است که در زنده نگاه داشتن دین اسلام در سرزمین هند بسیار تلاش کرده است. شیخ احمد سرهندی الفاروقی معروف به مجدد الف ثانی یکی از برجسته ترین اندیشمندان شبه قاره هند است. احمد سرهندی در عهد شاهنشاه اکبر اعظم متولد شد. مردم احمد سرهندی را یک عارف بزرگ می دانند و گروهی دیگر احمد سرهندی را از خطاب مجدد الف ثانی یعنی احیا کننده هزار ساله دوم می نامند. از مکتوبات و تصنیفات دیگر برمی آید که شیخ احمد سرهندی صوفی عالم و علوم دینی است که با تعاریف عجیب و واژگونه از آموزه های صوفیا به شریعت می پردازد.

شیخ احمد سرهندی در آثار خود مسائل گوناگون نظیر عرفان، سیاست، اخلاق، فلسفه، کلام و فقه است ولی اغلب این مکتوبات صبغه عرفانی دارند. احمد سرهندی از برجسته ترین شخصیت های این نهضت اصلاحی مهمترین نقش خود برقراری آشتی میان شریعت و طریقت می دانند.

شیخ احمد سرهندی از هر سلسله طریقت مانند نقشبندیه، قادریه، چشتیه و جز آن کسب فیض کرد و در باره اخلاقیات توجه خاصی دارد. شیخ احمد سرهندی در پنجاب به منطقه سرهند در سال ۹۷۱ هجری بمطابق در سال ۱۶۶۴ میلادی بروز جمعه چشم به جهان گشود. اسم وی احمد ولقب وی مجدد الف ثانی و امام ربانی و اسم پدرش عبدالاحد است. ریشه وی به سلسله بیست و هشت تا حضرت عمر بن خطاب می رسد. خانواده وی از افغانستان به هند آمده بودند. شیخ عبدالاحد پسر خود احمد سرهندی را تحت رهنمای خود در علوم متداوله پرداخت. پدر بزرگوار وی از اکابرین روحانیون آن وقت و از جمله علماء و فقها، و حافظین که صاحب معارف بلند و تصوف اسلامی بودند، اصول اسلام فرا گرفتند، پدرش شیخ عبدالاحد نزد شیخ رکن الدین پسر شیخ عبدالقدوس گنگوهی برای تزکیه نفس آمد و از وی خرقه خلافت گرفت. احمد سرهندی علوم متداوله که در آن زمان رایج بودند، نزد پدر خود آموخت و همه علوم را در سن ۱۷ سالگی به اتمام رساندند و طرق روحانی سلاسل چشتیه، قادریه و سهروردیه نزد والد بزرگوار اخذ نموده و بعداً در سیالکوت برای تحصیلات علم حدیث و فقه رفت و از مولانا احمد کشمیری بهره مند شد

حدیث را پیش شیخ یعقوب صرفی کشمیری خواند تفسیر، ادب، و قصیده برده از قاضی بهلول بدخشانی آموخت. پس از تحصیل علم در اکبر آباد حلقه تدریس آغاز کرد. همان جا به ابو الفضل علامی و ابو الفیض فیضی ملاقات کرد. شیخ احمد سرهندی به ابو الفضل علامی در نوشتن تفسیر بی نقط سواطع الهام رهنمای کرد و وقتی که چون ابو الفضل علامی و دیگران رسول خدا ﷺ را توهین کرد و ابو الفضل گفت که برای ایمان بر خدا، قبول پیامبر ﷺ شرط نیست و از این گفتگو احمد سرهندی بسیار پشیمان شدند و در نوشتن رساله "اثبات النبوة مشغول شدند.

این رساله به زبان عربی نوشته شده است شیخ احمد سرهندی در ابتدا از پدر که از هر دو سلسله قادریه و چشتیه وابسته بود خرقه خلافت گرفت و مقام

مرشدی رسید و خرقه خلافت دیگر از شاه سکندر کمال کیتھی یافت. شیخ احمد سرهندی در سال ۱۰۰۸ هجری برای دیدار خواجه باقی بالله به دهلی رفت، خواجه باقی بالله، احمد سرهندی را چند روز برای تزکیه نفس و علوم باطنی تحت راهنمای خود در پرداخت و پس از آن در سلسله نقشبندیه که از حضرت ابوبکر صدیق نسبت دارد وی را بیعت کرد و در این سلسله داخل کرد. شیخ احمد سرهندی در مصاحبت پر برکت با خواجه باقی بالله و به کمال معنوی او گفت که "این مرد چراغ اهل عرفان بود" و احمد سرهندی اعتراف می کند که کیفیات و تحلیات انوار که یافته اند همه از مصاحبت پر برکت خواجه باقی بالله اند.

شیخ احمد سرهندی از برجسته ترین اندیشمندان شبه قاره هند بوده است، پژوهشگران دیدگاه های متفاوتی را درباره جایگاه سرهندی از ایشان وی مصلحی می دانند که موفق گردید بابخشی از علما و ادبا دربار اکبر شاه مبارزه کرده و شریعت را احیا نموده و بدعتها را از دین اسلام بیرون کرد و بین اشخاص پرستی و وحدت پرستی فرق ا ابزار نمود و نقشی مهمی سیاست آن دوره ایفا نمود. به همین علت گروهی شیخ احمد را یک عارف درجه اول می دانند که علاقه اش نسبت رویداد های سیاسی و اجتماعی چندان جدی نموده است و گروهی دیگر ایشان را از خطاب مجدد الف ثانی یعنی احیا کننده هزار ساله دوم می نامند. نخستین کار شیخ احمد سرهندی این بود که با فعالیت های مهدی الفی جونپوری در هند که با شخصیت پیامبر اسلام ﷺ توهین نموده و ادعای اکبر شاه در برخورد از رسالت های پیامبر و نظرات کسانی چون ابو الفصیل که معتقد بودند در ایمان به خدا قبول پیامبر خدا ﷺ شرط نیست از این رو میان این بردو مخالفت بر خیزد. او ابتدای بایست جایگاه احترام آمیز را ترمیم کرد. شیخ برای مبارزه با افکار انحرافی مذکور نگارش کتاب مهمی به نام "اثبات النبوة" آغاز کرد با استفاده از روش شیخ یحیی منبری که در گذشته برای احیای ارزش های اسلامی و بیان آرا سیاسی و صوفیانه خود اقدام به نامه نگاری های

کرده بود شروع به نوشتن به اشخاص مختلف در هند کرد و پس از مدتی نامه های مذکور را جمع آوری و منتشر نمود تا همگان از آن مطلع شوند.

در کتاب مکتوبات که حاوی بر نامه های سرهندی است مطالبی نیز وجود دارد که سیاست های اکبر شاه اشکارا تصیح می کنند. امام ربانی به شیخ فرید نوشته است "نسبت سلطان به جهان مانند نسبت قلب است اگر قلب پاک و پاکیزه باشد بدن نیز از صحت و سلامت برخوردار خواهد بود. شیخ احمد سرهندی در آثار خود مسائل گوناگون نظیر عرفان، سیاست، اخلاق، فلسفه، کلام فقه است. شیخ احمد در برخی از مکتوبات خویش سعی کرد که نظریه وحدت الوجود. ابن عربی و پیروان او را نیز نظرگاه توحید شهودی خود توضیح و تعلیل نماید و اقوال آنان را به علامات و جد و احوال مناسبت دهد اساس اخلاق و عرفان شیخ احمد همچون دیگر مشائخ طریقه نقشبندیه متابعت بی چون و چرای سنت و شریعت است.

حقیقت عبارت است از حقیقت شریعت و طریقت یعنی طریق وصول به حقیقت و شریعت وی با سماع و احوال لوازم آن مخالف بود و در مجالس سماع حاضر نمی شد و اساس سیر و سلوک را تربیت نفس و تزکیه اخلاق می دانست. در نظر او شرط وصول جزیه الهی است و شرط جزیه، رسیدن به مقام محبوبیت است

محبوبیت و ایسته به متابعت "محبوب رب العالمین ﷺ" یعنی کسی که در اتباع شریعت پیامبر اسلام ﷺ زندگی بسر می برد زیرا که محب محبوب را از جان و مال خویش محبوب ترمی دانند و او بر مقام محبوبیت می رسد. شیخ احمد سرهندی پیش از پیوستن به سلسله نقشبندیها آثار های بسیاری رقم نمودند و برای مردمان اسلام و سراسر جهان اصول و آئین که برای زیستن زندگی لازم اند را ابراز کرد. ایشان در این آثار خویش موضوعاتی های فراوان نظیر اخلاق، ادب، سیاست، تصوف و عرفان را شرح کرد. و برای ترویج شریعت و اجرای احکام اسلام تاکید کرد زیرا که در عصر اکبر شاه مسلمان به نهایت عاجز بودند که کفا بر آنها تسلط گرفته بودند، و احکام کفر را در بر شهر جاری

کرده بودند و مسلمان اگر احکام خویش را جاری کردند قشته شدند. مجدد الفثانی مس از درگذشتن اکبر مکاتیب در خدمت اکابرین آن زمان و امرای که در سلطنت تصرف داشتند، را نوشت که در بلاد های اسلام شریعت را رائج کنند و پادشاه را از عقائد ابلسنت روشناس کنند، تا در سراسر این کشور مسلمانان محفوظ شوند، مجدد الفثانی برای ترویج دین اسلام در قلعه گوالیار یک سال محصور شده بودند. چنانکه در کتب های تواریخ نوشته است در دوره یا اکبر بسیاری از فرائض، سنن و واجبات اسلام ترک شده بودند.

در دوره اکبر بر ذبیحه جانوران، ذکوة، و جزیه از کفار و غیره منسوخ شده بودند و سجده تعظیمی برای پادشاه لازم کرد، نیز دیگر رسومات بد در تصوف رائج شدند. پس در مقابله این همه بدعات و رسومات بد و عقائد فاسده شیخ احمد سرهندی مناظرات و مشاجرات شروع کرد و به جانب دیگر سلسله تحریر بسم طول کشید. مجدد الف ثانی برای تحفظ دین اسلام و سنت رسول مقبول ﷺ رسائل و مکاتیب رقم نمود و دین اسلام را اس نو احیا بخشید، به همین علت مردم آنها را احیا کننده هزاره دوم یعنی مجدد الف ثانی می دانند. این رساله ایشان که در مقابل فیضی و ابو الفضل نوشت، چون آنها انکار نبوت ﷺ کرد که برای ایمان بر خدا پیغمبر ﷺ را قبول کردن شرط نیست. ایشان آنوقت علاوه از مبارزات یک رساله بنام " الثبات النبوة " رقم نمود و اهمیت پیامبر ﷺ را واضح کرد، این رساله به زبان عربی نوشته است.

رساله دومین در تائید خلفا الراشدین، ابلبیت، و اصحاب اکرام و بسم در تائید حضرت عائشه رضوان الله اجمعین نوشت. وقتی که چون علماء سؤ در مشهد اصحاب اکرام را طعن و توهین کرده بودند و علمای خراسان هم در رد آن و در تائید اصحاب یک رساله به مشهد فرستاد چون آن رساله علمای خراسان را مطالعه کرد و یک رساله نوشت. آن رساله را چند علما که از ایران آمده بودند، در بندوستان رواج داده بودند. شیخ احمد سرهندی علت نوشتن این رساله در اوائل بیان کرد و برای تحفظ عقائد مسلمانان هند "رد رواقض" نوشت. نخستین رساله ایشان که به زبان فارسی نوشته شده است.

رساله سومین ایشان که در مورد تصوف و عرفان نوشتی است معارف لدنیه است. ایشان در این رساله چند تا معارف خویش را تحریر نمود و بر معارف را برای امتیاز میان آنها "معرفت" نام داده است. و در هر معرفت یکی از مسائل مهمی عرفانی همچون ذات حق تعالی و اسما و صفات و مناسبت های آنها را ابراز کرد دیگر اسرار و رموز را هم توضیح داد. بر یکی این معرفت نمی توان فهمد. علاوه ازین ولایت خاصه مجدیة، سالک و مجذوب و مجذوب سالک، صورت ایمان و حقیقت ایمان، طریقت و حقیقت و شریعت مغایر و مخالف به نظرمی رسیده به شدت انتقاد کرده است

چهارمین رساله ایشان مکشوفات عینیه است که به زبان فارسی نوشته است. این رساله حاوی بر مضامین های متصوفانه نوشته شده است. ایشان در این رساله مسائل عمیق و دقیق را بیان نمود و مکاشفه نام داد.

رساله پنجمین مبدأ و معاد است این رساله بر موضوع تصوف و عرفان نوشته است، شیخ احمد سرهندی در این رساله سلسله روحانیت را از ابتدا تا انتها تحریر کرد. نیز در همین رساله شجره نقشبندیة، قادریه چشتیه و سپروردیه را هم بیان کرد. رساله مبدأ و معاد در سال ۱۰۱۹ آن نوشته شده است. مبدأ و معاد در دهلی طبع و نشر شده است.

رساله ششمین ایشان شرح رباعیات خواجه باقی بالله رساله کوچکی است و چنانکه از نام آن برمی آید شیخ احمد سرهندی در آن رباعیات اخلاقی و عرفانی خواجه را شرح کرد، این رباعیات بر موضوع عارفانه نوشته که شیخ آنها را به حکم خواجه شرح نوشت.

رساله هفتمین چهل حدیث است، ایشان در این رساله چهل متفق علیه احادیث را نقل کرد که چند تا احادیث در فضائل و اوصاف خلفاء الراشدین نوشته تا مردم از توهین خلفاء و اصحاب دور ماندند. علاوه ازین چند تا رسائل دیگر که از دست برد زمانه ناپید شده اند و از زیور طباعت آراسته محروم شدند، به همینطور هستند تعلیقات العوارف، آداب مریدین، رساله جذب و

سلوک، رساله در بیان طریقت حضرت خواجگان، رساله نصائح و رساله در تحقیق وحدت الوجود.

اما مهمترین و معروف ترین اثر ایشان مکتوبات امام ربانی است که از ۱۰۰۸ ق تا پایان عمر نوشته و به اطراف و اکناف کشور و خارج از کشور ارسال نمودند. اولین بیست تا مکاتیب ایشان در خدمت پیر بزرگوار خویش خواجه باقی بالله در مورد آگاهی از احوال روحانی خویش و احوال دیگر مریدان خواجه که از دبلی فرستاده بودند، را توضیح داده اند. مجدد الفثانی در آن مکاتیب بیشتر از تحولات فکری و تجربه های روحی خود سخن گفته است و دیگر نامه ها را به دوستان و فرزندان و مریدان و خلفای خود و نیز به چند تن از امرا و درباریان نوشته است

این مکتوبات در سه دفتر ترتیب یافته و تمامی مجموعه شامل ۵۳۶ نامه است، دفتر اول شامل ۳۱۳ نامه است که یار محمد بدخشی آنها را به عدد پیامبران مرسل و نیز به موافق عدد اهل بدر است و تاریخ اتمام این دفتر به حساب ابجد "درالمعرفت" نامیده است، دفتر دوم دارای ۹۹ مکتوب است به شمار اسماء الهی که بدست خواجه عبدالحی جمع آوری و بر حسب تاریخ موسوم به "نورالخلایق" است. گردآوری نامه های دفتر سوم موسوم به "معرفت الحقایق" را میر محمد نعمان خلیفه شیخ احمد سرهندی در دکن آغاز نمود و در حدود ۳۰ مکتوب نقل کرد، ولی ادامه این بر عهده خواجه محمد هاشم کشمی قرار گرفت

شیخ احمد سرهندی در مکتوبات و رسائل خود درباره اخلاق و سیاست و ادب بسیار اشاره کرده اند و تمثیلات های فراوان پیش کرده اند و نقوش اخلاق در مکتوبات وی این است که در مکاتیب خود نوشتند و حدیث را بیان کرد "کمی که از روی غرور و تکبر روی، زمین راه بود میرو کسانی که در زیر زمین خفته اند و آنها که روی میرو عند همه او را همه او را لعنت می کنند، همچنین در حدیث دیگری آمده است.

حقوق العباد وغمخواری با دیگران که بهترین مثال اخلاق است. شیخ احمد سرهندی هم درباره اخلاق وغمخواری و تقوای به دیگران در مکتوبات و رسائل ذکر کرده اند -

این مکتوبات عالی به بر مسائل و موضوعات دینی عرفانی و اخلاقی اند، برخی در جواب به پرسشهای که از مریدان، خلفا و فرزندان شیخ تحریر نمودند. احمد سرهندی معتقد بودند که برای دینداری سه شرائط لازم اند، اصلاح عقاید، بنای علم و عمل برپای احکام فقه، احکامی که مجتهدان در مورد تائید نقشبندیه صادر می کنند. با توجه به آنچه که گذشت معلوم شود که اندیشه سرهندی پس از پیوستن به سلسله نقشبندیه صبغه عرفانی و اخلاقی دارند، اگر بخواهیم دیدگاه احمد سرهندی را در یک جمله خلاصه کنیم، این می شود که "شریعت و طریقت سرمویی اختلاف ندارند" مهمترین اثر ایشان مکتوبات شریف اند که حاوی برترین و عالی ترین معارفی است که اکنون به رشته تحریر در آمده است. حضرت شاه غلام علی دهلوی که پیر طریقت وقت خویش بودند در مدح مکتوبات قدسی می فرمایند "کتابی در زمین و آسمان در عرفان یردان مثل مکتوبات حضرت مجدد نیست"

رسائل و مکتوبات امام ربانی در موضوعاتی گوناگون در ادبیات فارسی جایگاه بلند دارند. تمام این آثار بر این است که خدمات شیخ احمد سرهندی امام ربانی مجد الفیثانی خیلی گرانقدر و بیش بهای برای زبان و ادبیات فارسی اند چون که این مکاتب و رسائل مشتمل بر نصایح و اخلاق و بیشتر از هم اصطلاحات عرفانی را توضیح داده اند که بعد از خواندن رسائل و مکاتیب فارسی عقاید امام ربانی را بهتر می توان فهمید این یک گوشه است که ما می توانیم بگویم امروز هم اهمیت این رسائل و مکاتیب برای جامع عین راهنمایی اند. شیخ احمد سرهندی در سال ۱۰۳۴ ق بطانق در سال ۱۹۲۴، در سر هند بعد از ضوفشانی شصت و سه سال جهان فانی را وداع گفت و با مالک حقیقی جهان آمیخت. و در سر هند شریف به خاک سپرده شدند و سپس بر مزار مبارکشانشان مسجد بزرگ و مدرسه مجدد اعظم تعمیر کرد و سرهند به دارالارشاد شهرت یافت.

از مجدد گشت روشن سر ذات دیگران محوند در نور صفات
هست مکتوبات او همچون زبور حرف حرف آن بود ینبوع نور

مراجع شناسی

- ۱ سرهندی، شیخ احمد، امام ربانی مجدد الفثانی، مکتوبات امام ربانی، مطبع ایجوکیشنل مالکان سعید کمپنی، ادب منزل، پاکستان چوک، کراچی۔
- ۲ مجددی، پیر محمد سعید احمد، سعادت العباد شرح رساله مبدا و معاد، سرهندی، شیخ احمد، تنظیم الاسلام پبلیکیشن مرکزی جامع مسجد نقشبندیہ - بی ماڈل ٹاؤن گوجرانوالہ۔
- ۳ مترجم سید زوار حسین، مکتوبات امام ربانی، ۲۳۵۸، درگاہ حضرت شاہ ابوالخیر ترکمان گیٹ دہلی، ۶۔
- ۴ سرهندی، بدرالدین شیخ، حصرات القدس جلد ۲، مترجم ڈاکٹر غلام مصطفیٰ خان، سر سید احمد روڈ دریا گنج نئی دہلی ۱۱۰۰۰۲
- ۵ بیٹ، محمد عظیم، سیرت حضرت مجدد الف ثانی، فرید بک ڈپو، دریا گنج نئی دہلی۔ ۶
- ۶ غفرلہ، محمد فاروق، جامعہ محمودیہ علی پور، ہاپور روڈ، میرٹھ، یوپی، ہند، مطبع ۲۰۱۵ فرید بک ڈپو دریا گنج نئی دہلی ۲۰
- ۷ نقشبندی، مجددی، محمد حسن، مشائخ نقشبندیہ مجددیہ، ادارہ ادبیات دہلی، ۵۸۰۳، صدر بازار دہلی۔ ۶
- ۸ محمد اکرام، شیخ، تاریخ ہندوستان (رود کوثر)، ادبی دنیا مٹیا محل دہلی ۱۱۰۰۰۶
- ۹ عثمانی، محمد اشرف، ارشادات مجدد الف ثانی، فرید بک ڈپو ۲۱۵۸، ایم پی گلی، پاتادی ہاوس، دریا گنج، نئی دہلی - طبع ۲۰۰۸
- ۱۰ شارب، ظہور الحسن، ڈاکٹر، خم خانہ تصوف، تذکرہ اولیای ہند و پاکستان، مطبع جنوری ۲۰۱۰ تاج پبلشر ۷۱۶۶، بیری والا باغ، دہلی ۱۱۰۰۰۶
- ۱۱ گورکھپوری، محمد احسان اللہ عباسی، مجدد الف ثانی، مطبع گلشن افسیت پرنٹر، دہلی، باہتمام اعتقاد پبلشنگ ہاوس، سر سید احمد روڈ دریا گنج، نئی دہلی ۶
- ۱۲ زید فاروقی، شاہ ابو الحسن، الفاضل جامعہ ازہر، مصر، ناشر حضرت شاہ ابو الخیر اکیڈمی، دہلی، ترکمان گیٹ، دہلی ۱۰۰۰۰۶ طبع ۱۴۲۹ ق ۲۰۰۸ ش
- ۱۳ ڈاکٹر، محمد مسعود، احمد مجدد الف ثانی (حالات و افکار و خدمات) اسلامک پبلشرز ۴۴۷، مٹیا محل، جامعہ مسجد، دہلی ۶۔ سن طباعت ۱۴۲۳ ق ۲۰۰۳۔
- ۱۴ سرهندی، شیخ احمد، مکاشفات عینیہ، ادارہ مجددیہ، ناظم آباد۔ ۳، کراچی۔ ۱۸
- ۱۵ شمس، عباس، محمد ہمایوں، ارمغان امام ربانی، امام ربانی پبلیکیشنز لاہور پاکستان۔